

Interjúk

BUZA JÁNOS

Beszélgetés Hermann Kellenbenzcel

Dr. Hermann Kellenbenz professzor 1913-ban született. A nemzetközi gazdaságtörténeti konferenciák tevékeny, rangos feladatokat vállaló résztvevője. Tanszékvezetőként indított kiadványsorozataival¹ arra törekedett, hogy a konferenciák közötti időszakokban is teret biztosítson az új kutatási eredményeknek. Számos önálló monográfia szerzője, illetve igényes európai gazdaságtörténeti összegezők társszerzője.

Tudományos munkásságának elismerése nyilvánult meg abban, hogy a Német Szövetségi Köztársaság Társadalom és Gazdaságtörténeti Társaságának elnökévé választották. Hatvanötödik születésnapján több kötetes emlékkönyvvel köszöntötték a világ gazdaságtörténészei.²

Az alábbi beszélgetésre 1980 tavaszán került sor Nürnbergben.³

Kérem, vázolja pályájának azokat az állomásait, amelyek meghatározták későbbi tudományos munkásságát.

Bölcsészeti fakultáson kezdtem tanulmányaimat, és a kar adta lehetőségeken belül törekedtem ismereteim bővítésére. A történeti tudományokon kívül irodalomtörténetből, filozófiából és művészettörténetből szereztem képesítést. Egyetemi éveimet Tübingenben kezdtem, Münchenben folytattam és Kielben fejeztem be. Vándoréveim magyarázata abban rejlik, hogy mindig különös vonzalom fűzött az idegen nyelvekhez. Szinte minden lehetséges nyelv tanulásába belekezdtem, Münchenben eredetileg arra gondoltam, hogy energiáimat Itália történetének tanulmányozására fordítom, majd egy hirtelen jött elhatározással Skandinávia múltja felé fordultam. Kielben megvédett egyetemi doktori értekezésem már e téma jegyében fogant: „Dánia és Svédország, illetve Schleswig–Holstein–Gottorp hercegség politikai kapcsolatai 1657–1675 között.” A 17. század sorsdöntő időszakává vált számomra, s bár a későbbiekben kutatásaim időköre és területe bővült, azok vagy e századdal, vagy előzményeivel voltak kapcsolatosak. Kezdetben kifejezetten politikai történettel foglalkoztam, első tanulmányaimat is a politikai történet tárgyköréből írtam. Mindezt azért emelem ki, mert akkor még nem döntöttem el, hogy történelemmel vagy művészettörténettel foglalkozom-e a továbbiakban. Szerencsémnek tartom, hogy 1938-ban művészettörténészként fél évet tölthettem Svédországban, s kieli tanáraink egyike, Haseloff professzor, művészettörténeti kutatásokra buzdított. Úgy határoztam azonban, hogy a történelmet választom, a későbbiekben aztán egyre inkább a gazdaság- és társadalomtörténethez közeledtem. Meg kell mondanom, hogy erre részben az akkori körülmények készítettek, részben pedig

¹ „Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, (a sorozatot ma Dr. F. W. Henning szerkeszti), illetve Nürnbergben „Vorträge zur Wirtschaftsgeschichte”.

² A kötetek gyűjtőcíme: Festschrift für Hermann Kellenbenz, „Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege”, ezen belül: I. Mittelmeer und Kontinent, S. 744; II. Wirtschaftskräfte in der europäischen Expansion, S. 740; III. Auf dem Weg zur Industrialisierung, S. 692; IV. Übersee und allgemeine Wirtschaftsgeschichte, S. 746. Herausgegeben von Jürgen Schneider. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Klett-Cotta, 1978. Magyar részről Berend T. Iván, Gunst Péter, N. Kiss István, Makkai László, Pach Zsigmond Pál, Paulinyi Oszkár, Ránki György tanulmánya jelent meg az I–III. kötetben

³ A következőkben az eredeti interjú rövidített változatát közöljük. (A szerk. megj.)

portugál és spanyol nyelvismeretem segített abban, hogy energiáimat a hamburgi portugálok múltjának kutatására összpontosítsam. Disszertációm írásakor fordult figyelmem a portugál származású Teixeira család egyik sarja felé, aki mint hamburgi bankár fényes pályát futott be. Vonzott a téma, s mint birodalmi ösztöndíjas igyekeztem elmélyedni benne. De munkámat a háború miatt meg kellett szakítanom, 1941 januárjában behívót kaptam, majd 1942 áprilisában a keleti hadszíntéren súlyosan megbesbesültem, és fél évig kórházi ápolásra szorultam. E kórházi kezelés után térhettem csak haza, és súlyos egészségügyi körülmények között láthattam ismét munkához. Habilitációs értekezésemet, amelyet a hamburgi zsidók múltjáról írtam, 1944 elején fejeztem be, és még ebben az évben bemutatkozó előadást tartottam Würzburgban: „Svédország felemelkedése és szerepe az európai államrendszerben.” Kutatásaimat a tudományos munkába vetett hittel folytattam tovább, bár azokból a történelmi átalakulást követően nehézségeim származtak. Valójában csak 1948-ban nyílt meg számomra az érdemi munka végzésének lehetősége, majd 1950-ben kaptam magántanári állást Würzburgban. A háborút követően tevékenységem központjában Hamburg – ezen belül is Hamburg és Spanyolország, illetve Portugália kapcsolatának – története állt. Az elkészült kézirat Hamburg és az ibériai félsziget 1590–1625 közötti kereskedelmi kapcsolatait taglalta. Közben sajtó alá rendeztem az Elba alsó folyása mentén élt szefárdok történetéről írott munkámat, amely azután csak 1958-ban jelent meg,⁴ első könyvem 1954-ben látott napvilágot.⁵

Tudományos pályám további menetét az a Rockefeller-ösztöndíj határozta meg, amelyet 1952 őszén kaptam, s amelyet 1954-ig meghosszabbítottak. A Rockefeller-alapítvány ösztöndíja többek között azért vált tudományos pályám döntő elemévé, mert ez idő alatt olyan személyiségekkel ismerkedhettem meg, akikkel ma is kapcsolatban állok, illetve akik kutatásaimat nagyban befolyásolták. Név szerint emliteném Fritz Redlich professzort a Harvard egyetemen, ő 1935-ben távozott az Egyesült Államokba, továbbá Artur E. Colet, a Research Centre in Entrepreneurial History neves kutatóját, valamint Frederick C. Lane professzort, aki a Rockefeller-alapítvány megbízásából munkámat irányította, Velence történetének specialistája, egyike azoknak, akikkel szoros kapcsolat alakult ki. Frederick C. Lane professzornak köszönhetem, hogy Harvard-egyetemi tartózkodásom alkalmával rövid utazást tehettem Mexikóban és az Antillákon, illetve közvetítésével dolgozhattam tovább Fernand Braudel professzor mellett az „École Pratique des Hautes Études – VI. Section” keretében. Ez utóbbi lehetőség tette teljessé további kutató munkámat, ez időtől a legszorosabb kapcsolatban állok Fernand Braudel professzorral, s rám is nagy hatással volt a Lucien Febvre és Marc Bloch alapította Annales-iskola.

Pályafutásomról elmondhatom még, hogy 1957 januárjában kaptam meghívást a nürnbergi Gazdaság- és Társadalomtudományi Főiskola Gazdaságtörténeti Tanszékére, majd 1960-ban a kölni egyetemre, illetve 1970-ben ismét Nürnbergbe, ahol az egykori főiskola már mint az Erlangen-Nürnbergi Egyetem közgazdasági kara működött tovább, jelenleg is itt vagyok tanszékvezető.

Milyen szerepet tölt be a gazdaságtörténet a történelmi tudományok között?

Az általam művelt stúdiumokra visszapiillantva úgy látom, hogy a gazdaságtörténet rendkívül fontos tudományág, olyan területe a történettudományoknak, amely széles alapot nyújt a történelmi lét megértéséhez. Meggyőződésem, hogy a gazdaságtörténet, s ezen belül kiváltképpen a kereskedelem-történet az, amely különösen sokat tehet azért, hogy híd épüljön más-más kultúrák és nemzetek között. Éppen a kereskedelem és a hozzá kapcsolódó tengerhajózás történetében láttam példát arra, hogy a történészek könnyen építhették ki szakmai és emberi kapcsolataikat. Szigorúbb rendszerezési szempontok szerint a gazdaságtörténet nem önálló tudomány, hanem a történettudomány egyik ága. Elválaszthatatlan a társadalomtudományoktól, s napjainkban egyre jobban közelít a szűkebb értelemben vett gazdaság- és társadalomtudományokhoz.

⁴ Sephardim an der unteren Elbe. Wiesbaden, 1958. 680.

⁵ Unternehmerkräfte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel 1590–1625. Hamburg, 1954.

Véleménye szerint kik voltak századunk legkiválóbb német gazdaságtörténészei?

Németországban a gazdaságtörténetírás nagy hagyományokra tekinthet vissza. Ha művelőinek nevéhez kötöten szemléljük múltját, akkor a századelő legmarkánsabb egyénisége Werner Sombart volt. Kétségtelen, hogy főműve – *Der moderne Kapitalismus* – nemzetközi mércével is a legkiválóbb gazdaságtörténeti munkák egyike. Werner Sombart a későbbiekben nem hatott oly mértékben, mint Max Weber, aki inkább a társadalomtörténet terén alkotott nagyot, ennek ellenére úgy vélem, hogy Sombart felfogása, a gazdasági fejlődésről vallott nézetei rendkívül termékenyítőek voltak a későbbi kutatásokra. Azt kell mondanunk, hogy Werner Sombart élete alkonyán olyan útra lépett, amely ettől a nagyívú indulástól más irányba vezetett. Itt utalnék arra, hogy Werner Sombartól írott tanulmányomban⁶ részletesen foglalkoztam e kérdéssel. Összegezésül most csak annyit: Werner Sombart egyike volt azoknak, akik a gazdag hagyományokkal rendelkező német gazdaságtörténetírás művelői közül kiemelkedtek, azt is mondhatnók, hogy az úgynevezett nemzetgazdasági iskola késői csoportjához tartozott.

Idővel természetesen a gazdaságtörténetírás újabb képviselői léptek fel, s e stúdium németországi sikerei ösztönző erővé váltak. Ezzel kapcsolatosan kell megemlékeznünk azokról a tudósokról, akik a jénai Fischer kiadó közreműködésével az európai országok gazdaságtörténetének feldolgozására törekedtek. Tulajdonképpen ez volt az első nagyszabású terv, amely Európa gazdaságtörténetének országokénti megírását tűzte ki céljául. Hollandia, Dánia, Franciaország és Norvégia⁷ gazdaságtörténetét kiadták, Heckscher⁸ ebben a sorozatban szerette volna megjelentetni Svédország gazdaságtörténetéről írott munkáját, erre azonban az 1933. év fejleményei miatt már nem kerülhetett sor, sajnálatos módon ez időtől a termékeny viták kora is lezárult.

A későbbi időszaktól számomra két gazdaságtörténész kiemelése tűnik igen fontosnak. Wilhelm Abel nevét⁹ kell megemlítenem, aki elmélyülten foglalkozott agrártörténeti kutatásokkal, és e területen úttörő munkát végzett. Nálunk Walter G. Hoffmann volt az első,¹⁰ aki az iparfejlődés történetét vizsgálva a kvantitatív módszert alkalmazta. Angliáról és az iparosodásról írott művei a harmincas évek legfontosabb munkái közé tartoznak.

A háborút követően Wilhelm Abel és munkatársai mellett Friedrich Lütge¹¹ és köre nyújtott kiemelkedő teljesítményt.¹²

⁶ Vita ed opera di Werner Sombart, in: *L'opera di Werner Sombart nel centenario della nascita*, Pref. di A. Fanfani, Milano, 1964. 9–27.

⁷ Az alapötletet *Georg Brodnitz*: *Englische Wirtschaftsgeschichte*, 1918. c. munkája adta, vö. *Ernst Baasch*: *Holländische Wirtschaftsgeschichte*, 1928; *Axel Nielsen*: *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, 1933; *Henri Séé*: *Französische Wirtschaftsgeschichte I–II*. 1930, 1936; *Oscar Albert Johnsen*: *Norwegische Wirtschaftsgeschichte*, 1939. Ismeretes, hogy a sorozat nem merült ki az itt említettekkel, vö. *Ludwig Beutin–Hermann Kellenbenz*: *Grundlagen des Studiums der Wirtschaftsgeschichte*, Böhlau Verlag Köln–Wien, 1973. 176, 192–193.

⁸ *Eli F. Heckscher*: *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I/1–2, II/1–2*. Stockholm, 1935, 1949.

⁹ *Wilhelm Abel*: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur (Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohem Mittelalter)* Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin, 1978 (3. kiadás) 300.; *Massenarmut und Hungerkrisen im Vorindustriellen Europa (Versuch einer Synopsis)* Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin, 1974. 426.; *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1976. 186. Legfrissebb ismertetésüket 1. *Tagányi Zoltán*: *Századok*, 1980. 131–133.

¹⁰ *W. G. Hoffmann*: *Stadien und Typen der Industrialisierung, Ein Beitrag zur quantitativen Analyse historischer Wirtschaftsprozesse*, 1931.

¹¹ *Friedrich Lütge*: *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Berlin, 1966. (3. kiadás); *Geschichte der Deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, 1966. (2. kiadás).

¹² A későbbiekéről részletesebben L. *Hermann Kellenbenz*: *Wirtschaftsgeschichte in der Bundesrepublik seit dem zweiten Weltkrieg*, in: *Hütter–Meyers–Papenfuss*: *Tradition und Neubeginn – Internationale Forschungen zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert*, Berlin, 1975. 445–458.

A történetfilozófiai irányzatok és a történetírói iskolák mennyiben gyakoroltak hatást a gazdaságtörténetírás fejlődésére?

A történetész önálló alkotó egyéniség, minél gazdagabb, minél sokoldalúbb a személyiség, annál szerteágzóbbak azok az ösztönzések is, amelyek tevékenységét befolyásolják. Természetesen az egyén szempontjából meghatározó fontosságú az alapélményt nyújtó indulás, a tágabb értelemben vett kulturális környezet, a hagyományok és nem utolsósorban az iskola. Így a német gazdaságtörténészek munkásságára hosszú ideig éppen a már említett nemzetgazdasági iskola hatása nyomta rá bélyegét, a második világháborút követően pedig három befolyásoló tényező megerősödésével számolhatunk. Közülük az első, a komoly gazdaságtörténeti hagyományokkal rendelkező, angolszász ösztönzés. Másodikként a párizsi Annales-kört említeném. Befolyása különösen erős, s itt azt is figyelembe kell venni, hogy az egész neolatin régió gazdaságtörténetére multiplikátorként hatott. Harmadsorban kétségtelenül a marxizmus ösztönzésére kell utalni. A történészeknek feltétlenül komolyan kell venniük azokat a problémákat, amelyeket Karl Marx és Friedrich Engels látott meg, ezekben el kell mélyülni, de szeretném hozzátenni, hogy közelíteni is kell a jelenhez. Röviden e három főbb ösztönzőt emelném ki, napjaink történetésének merítenie kell belőlük, és természetesen korunk kívánalmainak megfelelően kell értékelni és felhasználni őket.

Az elmúlt évtizedekben új gazdaságtörténeti módszerek születtek, maga a gazdaságtörténet mindinkább interdiszciplináris tudománygá fejlődött, egy időben gyorsan terjedt a számítógépes adatfeldolgozás stb.

Közgazdasági kar katedráján vagyok tanszékvezető, itteni tevékenységem során az ötvenes évek végétől tapasztalhattam, hogy mennyire fontos a gazdaság- és társadalomtudományok, mint rokontudományok, eredményeinek figyelembe vétele. Korábban a Harvard egyetemen a tudományágak közötti gyümölcsöző együttműködést láthattam. A történésznek, a gazdaságtörténésznek pedig különösen, törekednie kell arra, hogy megismerje a gazdaság- és társadalomtudományok eredményeit, kutatási módszereit, sőt kutatási feladatait is, és meg kell kísérelnie e módszerek felhasználását saját területén. Nyilvánvaló azonban, hogy a lehetőségek annál korlátozottabbak, minél távolabb megyünk vissza a múltba, a prestatistikus kor kutatója néha áthághatatlan nehézségekbe ütközik, viszont az újkori gazdaságtörténet kutatói számára szélesebb kapuk nyílnak.¹³

Meg kell emlékezni azokról az ösztönzésekről is, amelyek a New Economic History révén terjednek, ezeket ugyancsak tekintetbe kell venni, bár az impulzusok nem minden téren, illetve nem minden kutatási témában termékenyítők.

Napjainkban egyrészt mind erősebb válik a specializáció, a kutatók közül sokan részterületeken mélyednek el, másrészt mintha a szintézisek iránti igény is növekedne. Véleménye szerint a gazdaságtörténeten belül nem kísért-e a túlzott specializálódás veszélye?

Ez a veszély kétségtelenül fennáll. Részben talán azért, mert a fiatal történészek túlságosan az úgynevezett ipari korszak kutatására összpontosítják energiáikat, s elsiklanak afelett, hogy az iparosodás korszaka nem érhető meg a megelőző korok gazdaságtörténete nélkül. A gazdaságtörténész feladata nem merülhet ki abban, hogy csupán egy térben és időben erősen leszűkített korra koncentrálna, hanem arra kell törekednie – noha ez nyilvánvalóan egyre nehezebbé válik –, hogy minél szélesebb gazdaságtörténeti horizontot mondhasson magáénak. Végeredményben a történész és a gazdaságtörténész számára a szintézis megalkotása a legszebb feladat. Napjaink nagyszerű példaként Fernand Braudel háromkötetes művét¹⁴ említeném. Bármennyire nehéz is tehát, e példa szintén azt támasztja alá, hogy a történésznek szintézis alkotására kell törekednie.

¹³Vö. Hermann Kellenbenz – Rolf Walter: Die Wirtschaftsgeschichte im Rahmen der Wirtschaftswissenschaften. Wirtschaftswissenschaftliches Studium, 1980. 411–417. Röviden ismerteti: Közgazdasági Szemle. 1981. 239–240.

¹⁴Fernand Braudel: Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme XVe–XVIIIe siècle, I. Les Structures du Quotidien, 544; II. Les Jeux de l'Échange, 600; III. Le Temps du Monde, 607.

Úgy is mondhatnánk, hogy két lehetőség van. Az egyik esetben úgy születik a szintézis, hogy tudósok csoportja dolgozik azon, s a mű meghatározott részeit írja egy-egy szakkutató, de ez nem zárja ki a másik lehetőséget, azt ti., hogy a nehézségeket legyűrve önállóan alkossunk egészet. Magam is megküzdöttem ezzel a problémával „Német gazdaságtörténet” c. munkám írásakor, ennek első kötete már megjelent,^{1 5} a második rövidesen elhagyja a nyomdát. Éppen azért úgy vélem, hogy a történetésznek ma csakúgy, mint régebben, a szintézis megalkotását kell célul kitűznie.

Hogyan ítéli meg a gazdaságtörténet, mint tantárgy, szerepét a közgazdászképzésben?

E téren, sajnos, pesszimista vagyok. A jelenlegi gazdaság- és társadalomtudományi fakultáson a kollégák érdeklődése annyira csak a mához kötődik, hogy a történetész számára alig jut szerep, ezt súlyos fogyatékoságnak tartom. A közgazdászoknak jobban kellene figyelniök arra, amit a gazdaságtörténetészek mondanak, erre azonban egyre kevesebb kolléga mutat hajlandóságot. Szerencsére azért fakultásunkon is vannak néhányan, akikre ez nem jellemző.

Kell-e egyáltalán gazdaságtörténetet tanulniok a közgazdászoknak?

Ezt feltétlenül szükségesnek tartom. Szükségesnek tartom azért, mert a történelem, s ezen belül a gazdaságtörténet az általános műveltség alapeleme, nézetem szerint a közgazdász nem lehet egyszerű specialista, hanem széles látókörű szakembernek kell lennie. A szakmainál tágabb horizonthoz, a műveltséghez pedig a történeti stúdiumok igencsak hozzátartoznak.

A Német Szövetségi Köztársaságban természetesen, egyetemenként is jelentősek az eltérések. Kölni éveim alapján mondhatom, hogy a gazdaságtörténeti oktatás lehetőségei lényegesen kedvezőbbek voltak a Rajna menti egyetem gazdaság- és társadalomtudományi fakultásán, mint itt Nürnbergben. Göttingenben ugyancsak erősek a gazdaságtörténet pozíciói.

A mai tendenciákat látva azt kell mondanom, hogy a gazdaság- és társadalomtudományi karok gazdaságtörténetészeit helyenként mellékvágányra állították. A bölcsészeti fakultásokon viszont egyre erősebb a gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődés, és ezeken a karokon a tehetségesebb hallgatók is szívesen fordulnak a gazdaságtörténet felé. Bevallom, sajnálom, hogy számomra már nincs visszaút a bölcsészeti karokhoz, oda, ahonnan elindultam, noha e visszatérés igen tanulságos lenne.

A tárgy egészét illetően végül nincs ok pesszimizmusra?

Nincs, inkább azt mondanám, hogy a bölcsészeti karokon tevékenykedő gazdaságtörténetészek lehetőségei kedvezőbbek, mint a miénk. Ez tehát a végszó, s ha majd búcsúelőadásomat tartom (szövege már készül), részletesebben térek ki e problémára. Azt kell mondanom, hogy akkor lennének nagyon pesszimista, ha teendőim már nem lennének, de hála istennek, tudományos munkám teljesen leköt, s így a negatívumok nem hatnak rám nyomasztóan.

Befejezésül tervei iránt szeretnének érdeklődni.

Tervek egész sorát dédelgetem. Remélem, hogy mint nyugdíjas összegyűjthetem tanulmányaimat, amelyek különböző folyóiratokban – gyakran idegen nyelven – jelentek meg. Jelenleg az olvasó nem nyerhet ezekről összképet, ezért szeretném rendezni s kiadni a több kötetnyi anyagot. Második helyen utalnék a már említett európai gazdaság- és társadalomtörténeti kézikönyv folytatására. Ezt különösen fontos feladatnak tartom, hiszen hasonló mű eddig nem született. A most megjelent má-

Armand Colin, Paris (1979). A III. kötetből „Anyagi civilizáció, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVII. században” címmel példás gyorsasággal közölt részletet a „Világtörténet” 1980. – Új folyam – 4. száma, 3–69.

^{1 5}Deutsche Wirtschaftsgeschichte, Band I, Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, München, 1977. 412.

sodik kötet¹⁶ már érzékelteti az alapkoncepciót és a célt, olyan európai gazdaság- és társadalomtörténetet adni az olvasók kezébe, amilyent sem a Fontana: Economic History of Europe¹⁷, sem a Cambridge Economic History of Europe nem nyújtott. E vállalkozásnak az a célja, hogy ne csak a nyugat-európai történeti összefüggések, hanem az egész európai kontinens gazdasági fejlődése helyet kapjon benne, s lehetőleg az érintett országok, illetve régiók történéseinek tolmácsolásában. E feladat még néhány évig bőven ellát munkával, majd a harmadik kötet után – most elsősorban ezen dolgozom – az 1650–1850 közötti időszakot felölelő negyedik kötet következik. Ezzel párhuzamosan dolgozom a Fuggerek és a Welserek történetén.

Egyéb terveim már inkább a hobby kategóriájába sorolhatók. Szeretném kicsit a történetés szemével megírni amerikai és ázsiai úti élményeimet. Kéziratban már készül az „Utazások Amerikában” c. kötet, amelyben megkísérlem e földrész változatosságát személyes élményanyag alapján bemutatni a kanadai St. Johnstól Argentínáig, illetve Chile déli részéig. Végül az utolsó kívánság: súlyos megpróbáltatásokat átélt generáció tagja vagyok, egyszer erről is szeretnék írni.

¹⁶Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Herausgegeben von *Hermann Kellenbenz*. Band 2. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Mittelalter, Herausgegeben von *Jan A. van Houtte*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1980. XVII, 830. Magyar vonatkozású részek: *Kowrig Ilona*: Reitervölker: die Avarn im Karpatenbecken 617–624. illetve: *Györffy György*: Ungarn von 895 bis 1400. 625–655. Közben „Ost- und Südosteuropa 1850–1914” címen részlet jelent meg az 5. kötetből, szerk. *Arcadius Kahan*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1980. 159; Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas 1850–1914. 97–144. c. fejezetét *Berend T. Iván-Ránki György* írta.

¹⁷E kötetek németül is megjelentek: Europäische Wirtschaftsgeschichte. Herausgegeben von *C. M. Cipolla und K. Borhardt*. Fischer Verlag, Stuttgart–New York, 1978–1980.